

DRUŠTVO I PROSTOR.
URBANI I RURALNI PROSTOR
EKONOMSKI, PRAVNI I ORGANIZACIONI PROSTOR
Zbornik radova

Urednici zbornika:
Pavle Milenković, Snežana Stojšin i Ana Pajvančić-Cizelj

Recenzenti:
Olga Vladimirovna Nečiporenko, Institut filozofije i prava Novosibirsk, Rusija
Anđelina Svirčić Gotovac, Institut za društvena istraživanja Zagreb, Hrvatska
Milan Ambrož, Fakultet za organizacijske studije, Novo Mesto, Slovenija
Evaggelos Papanagiotou, Aristotle University of Thessaloniki, Greece
Miloš Marjanović, Pravni fakultet Univerzitet u Novom Sadu, Srbija
Radoš Radivojević, Fakultet tehničkih nauka Univerzitet u Novom Sadu, Srbija
Ljubinko Pušić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija
Pavle Milenković, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija

Izdavači zbornika:
Srpsko sociološko društvo
ISBN 978-86-81319-08-6
Filozofski fakultet u Novom Sadu
ISBN 978-86-6065-348-4
Institut za uporedno pravo iz Beograda
ISBN 978-86-80186-12-2

Za izdavače:
Prof. dr Srđan Šljukić
Predsednik Srpskog sociološkog društva
Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš
Dekan Filozofskog fakulteta u Novom Sadu
Dr Jovan Ćirić, naučni savetnik
Direktor Instituta za uporedno pravo u Beogradu

Издавање ове публикације финансијски је помогло Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије.

Pavle Milenković
Snežana Stojšin
Ana Pajvančić-Cizelj

DRUŠTVO I PROSTOR

URBANI I RURALNI PROSTOR

EKONOMSKI, PRAVNI
I ORGANIZACIONI PROSTOR

Zbornik radova

NOVI SAD
2015.

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Библиотека Матице српске, Нови Сад

911.375:316(082)

911.373:316(082)

316.3(082)

DRUŠTVO i prostor. Urbani i ruralni prostor. Ekonomski, pravni i organizacioni prostor : zbornik radova / urednici zbornika Pavle Milenković, Snežana Stojšin i Ana Pajvančić-Cizelj. - Beograd : Srpsko sociološko društvo : Institut za uporedno pravo ; Novi Sad : Filozofski fakultet, 2015. - 543 str. ; 23 cm

Tekstovi na srp., rus. i engl. jeziku. - Ćir. i lat. - Tiraž 300. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-81319-08-6 (SSD)

ISBN 978-86-6065-348-4 (FF)

ISBN 978-86-80186-12-2 (IUP)

a) Градови - Социолошки аспект - Зборници б) Села - Социолошки аспект - Зборници
Друштво - Зборници
COBISS.SR-ID 302308103

Nada G. Novaković
Institut društvenih nauka
Beograd¹
Sreten M. Jelić
Poljoprivredni fakultet
Beograd²

316.343-058.14 (497.11)
316.343:63-051 (497.11)

RADNIČKA KLASA I SELJAŠTVO NA MARGINAMA DRUŠTVA

Sažetak: U radu se analiziraju, opisuju i sociološki objašnjavaju najvažniji procesi nastajanja nove kapitalističke klase i marginalizovanja radničke klase i seljaštva u Srbiji tokom tranzicije. Reč je o procesima nastajanja novog društva na periferiji kapitalizma, u kome su ove najmasovnije socijalne grupe doživele krupne promene materijalnog i ukupnog društvenog položaja. Obe su sistemski, zbog prirode novog društva i vladajuće klase, marginalizovane i raslojene. Glavna hipoteza glasi: procesi socijalnog marginalizovanja radničke klase i seljaštva su sistemski (klasno) determinisani. Oni su posledica delovanja unutrašnjih faktora, ali i interesa najvažnijih subjekata neoliberalne globalizacije, tj. vlasnika i zastupnika domaćeg i stranog kapitala. To se najbolje vidi kroz istraživanje procesa privatizacije i zakone koji su menjali vlasničke odnose na selu. Autori navode najvažnije uzroke, tokove i posledice marginalizovanja radničke klase i seljaštva u svim sferama života: rad, zdravlje, socijalna zaštita, obrazovanje, politika i kultura u najširem smislu reči. Najvažniji izvori podataka su relevantna sociološka, ekonomska, demografska i politikološka istraživanja o društvenoj strukturi, sukobima i nejednakostima, privrednom, političkom, zdravstvenom i obrazovnom podsistemu i zvanična statistika. Komparativni metod služi da se procesi marginalizacije radničke klase i seljaštva uporede sa promenama u drugim društvima u tranziciji. To omogućava da se sagleda i dinamika pomenutih procesa tokom dužeg vremenskog perioda, tj. pre i tokom tranzicije Srbije. Zaključuje se da su otpori raslojavanju radničke klase i seljaštva bili slabi i sve neuspešniji što se učvršćivala nova klasna struktura društva.

Ključne reči: radnička klasa, kapitalistička klasa, privatizacija, seljaštvo, margine društva

1 Tekst je rad u okviru projekta „Strukturne, društvene i istorijske promene srpskog društva u kontekstu evropskih integracija i globalizacije“ (br. 179039) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Srbije, u periodu 2011-2014.

2 Rad je nastao u okviru projekta „Ruralno tržište i ruralna ekonomija Srbije – diverzifikacija dohotka i smanjenje siromaštva“, (br.179028) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Srbije, u periodu 2011-2014.

Uvod

Radnička klasa i seljaštvo su velike društvene grupe koje su imale različita i značajna mesta u strukturi socijalističke Jugoslavije i Srbije. Raspadom Jugoslavije došlo je do značajnih promena u njihovoj strukturi i ukupnom materijalnom i društvenom položaju. Najvažniji faktori tih promena su sistemski, tj. klasno determinisani. Svojina i svojinski odnosi nad sredstvima za proizvodnju su ključni za tip društva. U periodu tranzicije, od početka 90-ih do danas, upravo su najveće promene izvršene u promeni svojine, od društvene ka privatnoj. Prva je u periodu socijalizma bila dominantna, najvažnija, a druga je tek sa njegovim raspadom postavljena u prvi plan i glorifikovana. U prvom slučaju radnička je klasa bila "vladajuća" i osnov legitimacije vlasti, a seljaštvo sistemski marginalizovano. U drugom slučaju radnička je klasa sistemski, iz klasnih razloga marginalizovana, a seljaštvo se oslobodilo "socijalističkih stega" i postalo element nove strukture u društvu na periferiji kapitalističkog sistema. Obe ove društvene grupe su u poslednjih četvrt veka marginalizovane, isključene iz najvažnijih izvora društvene moći, od strane nove kapitalističke klase. U radu se nastoji ukazati na najvažnije procese njihove marginalizacije, među kojima se kao najbitniji izdvajaju privatizacija i model tranzicije društva. U najkraćim crtama je ukazano na osnovne karakteristike neoliberalne tranzicije, dinamiku i aktere privatizacije i najbitnije ekonomske, socijalne i političke posledice toga. Stoga se čini kratak osvrt na društvenu strukturu Srbije, a potom se sociološki analiziraju procesi privatizacije, deindustrijalizacije, fragmentacije i siromašenja većine pripadnika radničke klase i seljaštva. Navode se i najvažniji sistemski ograničenja njihovog slabog otpora tome.

Socijalna struktura društva na periferiji kapitalizma

Srbija je od početka 90-ih do danas prešla put od srednje razvijenog industrijskog društva ka društvu na periferiji kapitalističkog sistema. Korenito su izmenjene osnove ekonomskog i političkog sistema, ali i najvažnije karakteristike drugih podistema (kulture, zdravstvene, socijalne zaštite i obrazovanja). Taj proces prelaska od samoupravnog socijalizma ka kapitalističkom društvu je nazvan *tranzicija*. O njenoj suštini, najvažnijim subjektima, načinima, sredstvima i ključnim ciljevima postoje vrlo različita shvatanja. U zavisnosti od teorijskog, političkog i ideološkog pristupa autora tumače se najvažnije specifičnosti i dometi promena društva, kao i osobenosti najvažnijih socijalnih grupa koje su u tome učestvovala ili su samo trpele posledice tih procesa.

Na jednoj strani su istraživači koji u svojim radovima zastupaju *stav da je tranzicija nužna, modernizacijska i najbrži put ka tržišnoj ekonomiji i kapitalističkom društvu zapadnog tipa*. Stoga su oni za brzu tranziciju (reforme, privatizaciju), bez obzira na ekonomsku i socijalnu cenu toga. Prihvatanje uslova koje “međunarodna zajednica”, tj. najrazvijenije zemlje kapitalističkog centra i međunarodne finansijske institucije nameću Srbiji, smatra se logičnim i retko dovodi u pitanje. Ne sumnja se ni u suštinu neoliberalnog koncepta razvoja, kojim krupni svetski kapital i najmoćnije zemlje nameću svoje interese društvima nastalim nakon propadanja realsocijalizma. Štaviše, za ostvarenje ciljeva tranzicije ne traži se, niti se podrazumeva da je važan, konsenzus najvećih društvenih grupa. Sasvim u skladu sa vladajućom neoliberalnom paradigmom razvoja nema potrebe ni za najvažnijim funkcijama nacionalne države (od planiranja privrednog razvoja do odbrane političkog, kulturnog i teritorijalnog suvereniteta države). Najvažniji su interesi pojedinca, a veliki socijalni kolektiviteti i solidarnost kao vrednost po sebi se marginalizuju. Konačne posledice takvog shvatanja i praktične politike se tumače iz ugla ključnih grupnih i klasnih interesa domaće i svetske kapitalističke klase, ocenjuju kao uspešne i pozitivne po sebi, čak i kad ih stvarnost grubo demantuje.

Sasvim drugačija su shvatanja autora koji *kritikuju neoliberalni koncept kapitalističke globalizacije i tranzicije*. Oni ukazuju na najvažnije ekonomske, geopolitičke, kulturne i druge interese kapitalističke klase u centru kapitalističkog sistema i na načine i sredstva kojima se oni nameću manje razvijenim zemljama. Posebno ističu posledice prihvatanja toga od strane političkih elita u društvima nastalim raspadom realsocijalizma. Najčešće ih ocenjuju štetnim i katastrofalnim po razvoj i opstanak društva na periferiji kapitalizma. Argumenti i dokazi su različiti, od ekonomskih, političkih, demografskih, kulturnih, istorijskih, i zavise od pristupa i problema kojim se bave. Većina ovih istraživača društvene i ekonomske strukture Srbije ukazuju na posledice primene tzv. *Vašingtonskog dogovora* u Srbiji posle 2000. godine, a koji naročito insistira na liberalizaciji, privatizaciji i stabilizaciji. Među najvažnije posledice toga izdvajaju sledeće: ekonomsko propadanje zemlje, rast dugova (države i stanovništva), zavisnost od sveta (finansijska, politička, vojna), dezinvestiranje i deindustrijalizaciju i masovnu nezaposlenost i siromaštvo stanovništva. Sociološka i druga istraživanja su ovome dodala i nalaze o raslojavanju, fragmentaciji i atomizaciji najvećih društvenih grupa, tj. radničke klase i seljaštva. Promene su zabeležene i u materijalnom i društvenom položaju drugih klasa i slojeva, kao što su nova kapitalistička klasa, novi srednji slojevi i seljaštvo.

Formiranje i uspon *nove kapitalističke klase* u Srbiji je bio determinisan unutrašnjim i spoljnim faktorima, pre svega tipom dotadašnje ekonomske i političke moći, a potom i ratnom ekonomijom, međunarodnim sankcijama, NATO agresijom i ubrzanim otvaranjem prema svetu posle 2000. godine. Posebnost je i to što se u zemlji nije izvršila smena vladajuće političke elite, kao u bivšim republikama Jugoslavije. To je doprinelo i većim mogućnostima pripadnika dotadašnje partije (*nomenklature*) da postanu najvažniji akteri u preobražaju društvene u privatnu svojinu i zadrže najvažnije izvore olitičke moći u svojim rukama. Za relativno kratko vreme, brzo i na (ne)legalne načine, koristeći sva moguća (ne)legitimna sredstva stvoreno je jezgro nove kapitalističke klase. U njenom sastavu u najvećoj meri su, u odnosu na druga društva centralne i istočne Evrope, bilo pojedinaca koji su zauzimali najvažnije partijske i menadžerske položaje. Bogatsvo i moć su sticali i uvećavali i novi preduzetnici, a u znatno manjoj meri i pripadnici srednjih i manualnih slojeva. U političkim promenama oktobra 2000. uzeli su učešće delovi ekonomske i političke elite i srednjih slojeva, procenjujući da će im to doneti korist. Nakon toga socijalni sastav nove kapitalističke klase je donekle promenjen, ali je suština njenih klasnih interesa ostala ista (Lazić 2011:139, 141; Cvejić 2012: 250).

Tokom tranzicije društva izmenjen je i materijalni i društveni položaj *srednjih slojeva*. U njihovom sastavu našli su se, pored dominantnih nemanuelnih profesija u državnim i javnim službama, i gradski i seoski preduzetnici. Odnos vladajuće klase prema njima se menjao, ali je jedan deo njih uspeo da popravi svoj položaj, dok je drugi zauzeo nestabilan položaj na sredini društvene strukture. Posle 2000. raslojavanje je zahvatilo i dotada prilično zaštićene službenike i stručnjake u javnim službama. Kraj tranzicije i privatizacije još više doprinosi njihovom propadanju i raslojavanju. Najveće, najburnije i dugoročne promene doživela je *radnička klasa*. Ova najmasovnija socijalna grupa je prešla put od "klase na vlasti" i osnova legitimacije vlasti ka najraslojenijoj, marginalnoj kategoriji, koja nije važna za legitimitet i opstanak vladajuće kapitalističke elite. Ratnim dešavanjima, privatizacijom i nametnutim konceptom tranzicije ona je prešla put od najvažnijem subjekta revolucije i samoupravljanja do pasivnog objekta privatizacije i "kočničara" reformi i tranzicije. Tako nešto nije moglo biti ostvareno bez krupnih promena u svojinskim odnosima, ali i strukturi društvene moći i društvenom položaju radničke klase. Stoga je bitno sagledati, u kratkim crtama, suštinu privatizacije, kojom je gotovo celokupna društvena svojina prešla u ruke domaće i strane kapitalističke klase.

Radnička klasa i privatizacija

Radnička klasa Srbije je pre tranzicije bila relativno homogena i velika društvena grupa. Ona je činila većinu zaposlenih u privredi, a u njenoj strukturi najbrojniji su bili VKV radnici 51%, što je sa KV radnicima činilo dve trećine radničke klase. Ostatak su u približno istom broju činili NKV i PKV radnici (SGS 1991: 197). Obrazovanje kao kanal vertikalne društvene pokretljivosti bilo je dostupno i radnicima, značajno više u periodu ekstenzivne industrijalizacije nego krajem 80-ih godina. Njegova klasna dimenzija se ogledala u činjenici da je više bio dostupan srednjim slojevima i vladajućoj klasi. Postojao je relativno dostupan sistem zdravstvene i socijalne zaštite, za koje se odvajalo između 4-5% DP (*Godišnjak socijalne politike* 1989:554). Stambena pitanja su rešavana preko radne organizacije, ali su u tome manju korist imali radnici nego službenici, stručnjaci i rukovodioci. Nezaposlenost je bila relativno visoka, ali značajno smanjena odlaskom radnika na rad van zemlje. Siromaštvo je bila retka pojava, posebno nije bilo masovno u gradskim sredinama. Ekonomske nejednakosti su postojale, ali su bile manje nego u tržišnim privredama. Regionalne nejednakosti su se uvećavale, tako da su krajem 80-ih bile veće nego 1947. godine. Najznačajnije ekonomske nejednakosti u radničkoj klasi su bile posledica sistema i politike sticanja i raspodele dohotka, prirode političkog sistema i shvatanja društvene svojine. Stvarna nemoć radnika u odlučivanju u preduzeću i društvu bila je prikrivena složenom mrežom institucija delegatskog sistema i ideologijom o radničkoj partiji i radničkoj klasi na vlasti.

Prava revolucija nastala je promenom svojinskih odnosa. U državama nastale raspadom Jugoslavije privatizovala se društvena svojina. Samo pravnim propisima (zakon o preduzećima 1988. godine i svi kasniji zakoni o privatizaciji) država je, bez objavljene nacionalizacije, postala stvarni vlasnik društvene svojine. U drugim društvima u tranziciji svojina je bila državna, u najvećem broju i u poljoprivredi. Primenjeni su različiti modeli privatizacije, ali je suština ostala ista: menjala se vlasnička struktura u korist nomenklature, okosnice nove kapitalističke klase. Radnička klasa je postala pasivni posmatrač i žrtva privatizacije, koja se obavljala pod uticajem interesa svetskog kapitala. U nekim zemljama je primenjen koncept gradualističke ili postepene privatizacije i reformi privrede. U većini su se vlasti opredelile za "šok" terapiju, zasnovanoj na Vašingtonskom dogovoru. U Srbiji je poslednjih 15 godina na delu drugi koncept, dok su u Sloveniji zadržali dosta elemenata prethodnog sistema i preuzeća prodavali domaćim kupcima i zaposlenima. Sam pro-

ces, tok i posledice privatizacije različito se ocenjuje. Jedni istraživači i zainteresovani društveni akteri je nazivaju demokratskom i uspešnom. Drugi smatraju da je "osvetnička", "pljačkaška", "tajkunska", "burazerska". Vera Vratuša je naglasila da je privatizacija „nelegitimna i često nelegalna“ (Вратуша 2012: 46) Razlike su i u oceni najvažnijih subjekata privatizacije, od države do starih i novih vlasnika preduzeća. Jovan Dušanić je sklon da sve to nazove "bećarska ekonomija" a neoliberalizam „idologijom neokolonijalizma“ (Душанић 2013: 15, 72). Mladena Kovačevića je naglasio da je reč o pogrešnom (neoliberalnom) modelu tranzicije u čijoj suštini je koncept "spržene zemlje" (Ковачевић 2014:225).

Na osnovu podataka Agencije za privatizaciju saznajemo da su *rezultati privatizacije* u periodu 2002-2009. godina sledeći; prodato 2.504 preduzeća, u kojima je bio zaposleno 357.500 radnika. Za njih je ugovoreno 276. 678 eura. za socijalne programe. Ukupan prihod je 2.310. 657 000 eura. uz napomenu da je svaka četvrta privatizacija poništena (SSSS 2015:14, 15) Privatizacija je omogućila dolazak stranog i sumnjivog kapitala. Preduzeća su prodavana po višestruko nižoj ceni od dugova koja su imala prema državi. Privatizovana preduzeća su smanjivala broj radnika, proizvodnju, sindikalna prava i zarade zaposlenih i masovno kršila kupoprodajne ugovore. Često su vlasnici kupovali preduzeća zbog lokacije i brze zarade, a nisu imala nameru da unaprede proizvodnju i povećaju broj zaposlenih. Od 1990-2014. godine bez posla je ostalo više od 1 330 000 radnika, od čega je 70% bilo zaposleno u industriji. Ovo je uništilo radničku klasu, privredu i dezinvestiralo ekonomiju. U 2013. godini u industriji je radilo 235 000 radnika, a ona je stvarala 18,1% BDP. Uništeni su čitavi gradovi-industrijski centri, veliki privredni sistemi i nosioci razvoja (Савић 2014:300). Posebno je kroz proces privatizacije propala prerađivačka industrija (Мићić, Zeremenski 2011: 54, 56). Po stopama rasta BDP, učešću industrije u njegovom stvaranju Srbija je među najslabije plasiranim zemljama u regionu i Evropi (Šojić 2014:61). Najvažnije posledice privatizacije su sledeće: deindustrijalizacija, dezinvestiranje, desindikalizacija i pauperizacija radnika i ostalog stanovništva. Otpor radnika navedenim procesima bio je slab i neefikasan, kako zbog nemoći, i nesolidarnosti tako i zbog bliskosti interesa novih vlasnika i političkih elita (Новаковић 2013).

Seljaštvo u novoj klasnoj strukturi

Seljaštvo je iz ideoloških i političkih razloga u socijalističkoj Jugoslaviji bilo marginalizovano. Ono je apsolutno i relativno opadalo u strukturi

ukupnog, aktivnog i radnosposbnog stanovništva. Tome su najviše doprineli procesi ubrzane deagrarizacije, urbanizacije i deagrarizacije. Ono je sve vreme, otvoreno ili prikriveno, smatrano klasnim neprijateljem, pa je vladajuća klasa raznim merama i sredstvima ograničavala njegovu ekonomsku i drugu moć. Po značaju se posebno izdvajaju mere agrarne reforme, stvaranje seljačkih radnih zadruga, ograničavanje zemljišnog maksimuma i ekonomska politika koja je dugoročno kontrolisala cene poljoprivrednih proizvoda i na razne načine doprinosila prelivanju dohotka od seljaštva ka urbanim slojevima i klasama. U poljoprivredi je dominirao privatni posed. Društveni sektor bio je favorizovan (posebno kod investiranja), ali manje uspešan od privatnog. Najbrojniji su bili sitni posedi, do 5 ha. To je onemogućilo modernizaciju proizvodnje, a dodatno vodilo ka napuštanju sela od strane mlađe generacije. Sa tranzicijom su nastupile i važne promene na selu. Doneti su važni zakoni o vraćanju zemljišta oduzetog u agrarnoj reformi i prilikom nasilnog otkupa poljoprivrednih proizvoda. Tržištu su izložena i sredstva i imovina društvenih poljoprivrednih preduzeća (kombinata). Nestalo je i ograničenja zemljišnog maksimuma, što je pružilo priliku bogaćenja kako ljudi sa sela tako i iz grada i pripadnika novih elita. Na brzinu stečeni novac se lako ulagao u kupovinu zemlje, koja je i desetine puta jeftinija nego što je u zemljama EU. Još 1988. godine, Zakonom o preduzećima omogućeno je i strancima (stvaranjem mešovitih preduzeća) da stiču vlasništvo nad zemljom u Jugoslaviji i Srbiji. Dve decenije kasnije, potpisivanjem i jednostranom primenom od strane Srbije *Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju* širom su otvorena vrata stranim kupcima da stiču, kupuju i prodaju poljoprivredno i drugo zemljište.

Prema oceni Srđana i Marice Šljukić tržište je donelo i značajne promene u strukturi seljaštva i uopšte ruralnog stanovništva. Proces siromašenja zahvatio je najpre staračka domaćinstva i ona koja nisu imali dovoljno zemlje da bi sami stvorili sredstva za normalan život. Oni su se preselili na margine i ruralne i ukupne društvene zajednice. Drugi deo seljaštva se domogao sredstava kojima je ili kupovao zemlju ili gotovo besplatno koristio državnu zemlju u zakup. Najbolji položaj u raspodeli društvenog bogatstva zauzeli su imućniji seljaci, ranije orijentisani na tržište i proizvodnju blizu velikih gradova, koji su mogli i da uvećaju i modernizuju svoj posed. Na vrhu društvene piramide materijalnog bogatstva pojavili su se i "novi bogataši". To su pridošlice iz svih društveni slojeva, a najviše iz nomenklature, koji su postali krupni kapitalisti, u javnosti nazvani "latifundisti". Oni su kupovinom zemlje brzo i efikasno "oprali" svoj novac, a kapitalističku proizvodnju i stvaranje profita disperzovali

u razne delatnosti, od poljoprivrede, industrije do novih vrsta uslužnih delatnosti. Za sada im, bar što se tiče zemljišne i agrarne politike u Srbiji, mnoge pogodnosti omogućava i olakšava bliskost sa vladajućim političkim elitama. Na njihovim veleposedima radi klasična najamna radna snaga, među kojima su seoska sirotinja i najviše radnika koji su izgubili posao u stečaju i privatizaciji. To je novi seoski proleterijat, koji nema nikakva socijalna i ekonomska prava. Uostalom, kapitalizam podrazumeva najamni odnos, eksploataciju, stvaranje profita i konkurenciju.

Na selu su prisutni i modernizacijski procesi. Pod njima se podrazumeva orijentacija seljaštva, tačnije rečeno novih preduzetnika, na proizvodnju za tržište. Šljukići ih nazivaju *farmerima* (Šljukić 2012: 427, 428). Oni proizvode modernim sredstvima, uvode savremene metode organizacije rada, tržišno su orijentisani i spremni na primenu inovacija. Za razliku od farmera u SAD, Holandiji ili Italiji, na primer, njihov položaj je još uvek nestabilan, jer nemaju državnu zaštitu i subvencije. U Srbiji se poljoprivreda ne štiti visokim carinama i drugim standardima i propisima. Oni su zbog liberalizacije skoro najniže u okruženju. Država nema argarnu politiku koja bi štitila poljoprivredu i seljaka kao važne prioritete za nacionalnu sigurnost i bezbednost. Stoga ona ne ulaže, ne subvencionise u proizvodnju koja je važno za celo stanovništvo, već gotovo sve prepušta delovanju slobodnog tržišta. U EU su više od polovine budžeta namenjena subvencijama poljoprivrednika, a one se dodeljuju po ekonomskoj snazi gazdinstva, a ne svakom podjednako (pa još i selektivno) kao u Srbiji. Dosadašnja ekonomska politika vođena je na štetu većine seljaštva, a od 2000. godine je dovela do propadanja sitnih proizvođača a favorizovala velikih i onih koji se bave uvozom poljoprivrednih proizvoda. Na taj način uništena je materijalna i kadrovska osnova za opstanak srednjih poljoprivrednika, među kojima jedino perspektivu ima malobrojna grupacija farmera.

Na osnovu drugih relevantnih istraživanja poljoprivrede Srbije saznajemo da je naša poljoprivreda, u odnosu na razvijene zemlje EU naša poljoprivreda je ekonomski slaba, tehnološki zaostala, posed usitnjen, a proizvodnja je daleko iza potreba društva i optimalnih mogućnosti njenog razvoja (Jelić, Jovanović 2010: 595, 599, 605, 608). U društvu u kojem se najvažnije državne, finasijske, političke, ekonomske odluke donose izvan njega (MMF, strani investitori i zajmodavci), teško je očekivati drugačiji odnos prema seljaku i poljoprivredi. Među novom najamnom radnom snagom na selu našli su se gubitnici tranzicije i privatizacije, kojih je najviše među manuelnim radnicima. Povremeni protesti i blokade javnih prostora od strane poljoprivrednika u Srbiji su gotovo beznačajna

pretnja vlasti i samo bleđa slika štrajkova i protesta farmera u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama.

Marginalizacija radničke klase i seljaštva u Srbiji

Tokom društvene i ekonomske tranzicije Srbije pojavili su se i novi "gubitnici" i "dobitnici". Prvima pripadaju većina menuelnih radnika, deo srednjih slojeva i većina seljaštva. "Dobitnici" su nova kapitalistička klasa, a potom novi srednji slojevi i novi srednji i veliki kapitalisti na selu. Njihov materijalni i ukupan društveni položaj se značajno razlikuje, toliko da se može reći da je nova klasna struktura oblikovana i da se kroz razne društvene kanale i podsisteme samoobnavlja.

Ekonomska marginalizacija radničke klase i dela seljaštva se samo jednim delom zasniva na njihovoj isključenosti iz posedovanja svojine nad sredstvima za proizvodnju. Ona je osnažena, sistemski determinisana, položajem pripadnika ovih klasa i slojeva u sistemu zdravstva, socijalne zaštite, obrazovanja, kulture i političkog odlučivanja. To "zatvaranje" socijalne strukture karakteriše društvo koje stagnira ili ekonomski nazaduje. Dodatni faktori koji to podstiču su ubrzana kapitalistička akumulacija kapitala, koja ostvaruje interese najjačih kapitalista, a ignoriše potrebe većine najamne radne snage. To ne bi bilo toliko izraženo da ga dodatno ne podgreavaju zahtevi i interesi globalizovanog kapitala, a koji se nameću u ime "međunarodne zajednice". Stoga je u Srbiji sve to proglašava za "reformsko", moderno, evropsko, civilizacijsko, a sve nasleđeno odbacuje kao nazadno, tradicionalno, nemodernizacijsko, nekulturno i samoupravljačko. U međuvremenu propadaju najvažnije tekovine civilizacije i socijalizma, među kojima su pravo na rad, 8-časovno radno vreme, zaradu od koje može da se normalno živi, pravo na besplatno lečenje, školovanje, socijalno napredovanje i dr. Sistem *obrazovanja* sve je manje dostupan radnicima i seljacima (Cvejić 2012: 156). Manje od 1% studenata su deca rodielja sa osnovnom školom (Полумука 14. 02. 2013). Posebno su pogubne posledice "Bolonje", jer uništava najvažnije vrednosti u obrazovanju, stvara manje stručnu radnu snagu za potrebe kapitalističke periferije, a ruši temelje kulturnog i nacionalnog identiteta.

Zdravstvo i socijalna zaštita su devastirani, korumpirani i za vlast nebitni, tako da na desetine hiljada radnika i njihovih porodica nemaju osnovno lečenje. Privatizacija je i tu dovela do pada kvaliteta usluga, smanjenja broja zaposlenih, pada njihovih zarada a bogaćenja privatnika. Ništa bolje nije stanje ni u *penzionom podsystemu*. Zahvaljujući vlasti i "reformama" nasilno je povećan broj penzionera, a njihova primanja

drastično i realno umanjena. Značajna je grupacija gubitnika posla, koja nema uslova da ode u penziju, a nema ni posla. Među njima najviše je radnika. Podaci o visini penzija potvrđuju pravilo da su penzije poljoprivrednika najniže (oko 10.000 dinara), dok stav vlasti prema poljoprivrednicima i njihovim (ne)uplatama doprinosa zavisi od vremena održavanja političkih izbora. Povremene su i političke kampanje za smanjenje *nezaposlenosti i siromaštva*, po čemu je Srbija u samom vrhu liste zemalja Evrope i sveta. Stopa nezaposlenosti je sve vreme tranzicije bila dvocifrena i višestruko veća nego u zemljama EU. U 2014. stopa nezaposlenosti bila je 19,7 % (ARS 2014:18). U riziku od siromaštva živi svaki četvrti građanin, što je zemlju svrstali na treće mesto od 90 zemalja sveta. To su posledice privatizacije i tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu periferije. U strukturama *političkog odlučivanja* gotovo da nema radnika i seljaka, a od 109 registrovanih stranaka nema ni jedne koja brani autentične interese manuelnih radnika i seljaka. Nema ni strukovnih i drugih udruženja koja bi poslužila da se oni organizuju i suprostave daljem propadanju.. Oni su u svim najvažnijim oblastima života i rada ostali na marginama društva.

Zaključak

Nametnuti pojam *tranzicija* zemljama koje su nastale posle pada Berlinskog zida je imao ulogu mimikrije stvarnih političkih, ekonomskih, i klasnih interesa najvažnijih aktera koji su ga ponudili, sprovalili i kontrolisali. U prvom redu reč je o političkim elitama na vlasti, koji su kroz taj proces ostvarivali i prikrivale svoje grupne interese, znatno sličnije interesima kapitala iz centra kapitalističkog sistema nego interesima sopstvenog društva. Najvažniji proces kojim se to ostvarivalo bila je privatizacija, tj. preobražaj društvene/državne svojine u privatno vlasništvo nove kapitalističke klase. Najveći gubitnik tranzicije jeste radnička klasa, a potom delovi srednjih slojeva i seljaštva. To je sasvim logična posledica tzv. prvobitne akumulacije kapitala.. Seljaštvo je tokom tranzicije Srbije bilo izloženo raslojavanju, a pojedini slojevi su popravili svoj ekonomski i društveni položaj. Novi podsloj čini seoska sirotinja, među kojima je i značajan broj najamnih radnika. Pored toga, privatizacija je dovela do ekonomskog nazadovanja, rasta nezaposlenosti, pada životnog standarda većine stanovništva i zavisnosti zemlje od stranih centara finansijske i druge moći. Prirodna posledica tih procesa jeste i devastiranje i uništavanje javnih službi (zdravstva, obrazovanja, kulture i dr.). U svakoj od pomenutih oblasti većina pripadnika radničke klase i seljaštva je na marginama društva. To je daleko ispod standarda iz socijalizma i današnjih prilika u razvijenim kapitalističkim društvima Zapada.

Literatura:

- Анкета о радној снази 2014* (2015). Београд: Републички завод за статистику.
- Свејић, С. (2012). Нови трендови у класно-слојној покретљивости у Србији. У: *Промене у друштвеној структури и покретљивости* (уред. Срђан Шљукић и Душан Маринковић). Нови Сад: Одсек за социологију Филозофског факултета универзитета у Новом Саду: 143 – 156.
- Душанић, Б. Ј. (2013). Неолиберализам, транзиција и криза. Београд: Београдска пословна школа.
- Ђорђевић, К. (2013). „Породично порекло обезбеђује место у елити“. *Политика*, 14. 02. 2013. Приступљено 01. 03. 2014, < <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/248957.sr.html>>
- Годишњак Сосијалне политике*. (1989), 1 (1), Београд: Југословенска конференција за социјалне делатности.
- Извод из Извештаја о раду Saveza samostalnih sindikata Srbije između 14. и 15. Kongresa*, Београд, април 2015.
- Јелић, С. и Јовановић, Т. (2010). Осетљиве тачке транзиције пољопривреде. *Социолошки преглед*, 44 (4) : 594-614.
- Ковачевић, М. (2014). Ограничења и услови за заустављање привредног и друштвеног суноврата Србије. У: *Могуће стратегије развоја Србије*, уред. Часлав Оцић, Београд: САНУ: 225-243.
- Лацић, М. (2011). Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji. *Politička misao*, 48, 3:123-146.
- Мићић, В. и Зеремски, В. (2011). Деиндустријализација и реиндустријализација привреде Србије, *Индустрија*, 2: 51-68.
- Новаковић, Н (2013). Штрајкови, синдикати и приватизација у Србији, *Социолошки преглед*, 47, 1: 23 -52.
- Савић, Љ. (2014). Индустријализација – мит или стварност? У: *Могуће стратегије развоја Србије*, уред. Часлав Оцић, Београд: САНУ: 293-307.
- Статистички годишњак Србије 1991* (1991). Београд: Републички завод за статистику.
- Шљукић, С. и Шљукић, М. (2012). Промене у друштвеној структури пољопривреде: џагарепа без штапа. *Промене у друштвеној структури и покретљивости* (уред. Срђан Шљукић и Душан Маринковић). Нови Сад: Одсек за социологију Филозофског факултета универзитета у Новом Саду: 143-157.
- Џојић, С. М. (2014). Кретања у индустрији Србије (1990-2013). У: *Деиндустријализација у Србији: могућности ревитализације индустријског сектора* (ред. Боžo Драшковић).. Београд, Институт економских наука, Београдска Банкарска академија, Факултет за банкарство, осигурање и финансије. 61-83.

- Tanjug. (2014). „Poražavajuće! Srbija prva u Evropi po siromaštvu, 1,8 miliona ljudi na granici siromaštva“. Tanjug 07. 09. 2014, Pristupljeno 12. 10. 2014., < <http://www.teleprompter.rs/porazavajuće-srbija-prva-u-evropi-po-siromastvu-18-miliona-ljudi-na-granici-siromastva.html>>
- Врагуша, В. (2012). Завршити или зауставити даљу приватизацију јавних услуга. *Нова српска политичка мисао*, 20 (1-2) :45-63.

Nada G. Novaković
Sreten M. Jelić

THE WORKING CLASS AND THE PEASANTRY ON THE MARGINS OF SOCIETY

Summary: In this paper the authors analyze, describe and explain the most important sociological processes of forming a new capitalist class and the marginalization of the working class and the peasantry in Serbia during the transition. It is the process of formation of a new society on the periphery of capitalism, in which the most massive social groups have experienced major changes of the material and overall social position. Both are systemic, due to the nature of the new society and the ruling class, marginalized and splits. The main hypothesis is: the process of social marginalization of the working class and peasantry are systemic (class) determined. They are caused by the action of internal factors, but also the interests of the most important subjects of neoliberal globalization, ie. owners and representatives of domestic and foreign capital. This is best seen through the exploration of the privatization process and the laws that changed the ownership relations in the countryside. The authors describe the most important causes, trends and consequences of marginalization of the working class and the peasantry in all spheres of life: work, health, social protection, political decision making, education, and culture in the broadest sense of the word. The most important sources of information are relevant sociological, economic, demographic and political studies on social structure, conflicts and inequalities, economic, political, health and education subsystem and official statistics. The comparative method is used to process the marginalization of the working class and peasantry compared with changes in other societies in transition. This allows you to take a look at the dynamics of the processes over a longer period of time, ie. before and during the transition of Serbia. The conclusion is that the resistances stratifying the working class and the peasantry were weak and ineffective, what all has been strengthened new class structure of society.

Key words: working class, capitalist class, privatization, peasantry, margins of society